

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐ ՀԱՅ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Հ. ԱՐԱՆԵՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ)

Կը պակսի մեղի տակալին մասնական ու խոր ուսումնասիրութիւն մը՝ հայ վերածնունդի իրականութեան, նկարագրին ու դրաւած աստիճանին շուրջ:

Անշատ ու պարագայական ուսումնասիրութիւններով, ինչպէս նաեւ հայ դրականութեան պատմութեան նուիրուած հատորներէն ներս, հեղինակները չօգտւած են յաճախ «հայկական վերածնունդ» հարցը, եւ կատարած են ինչ ինչ կարեւոր անդրադարձութիւններ, առանց՝ սակայն՝ ամբողջական ըլլալու: Ստէպ, դանաղան տեսակէտներով դիտուած են այդ շարժումին ու միջոցաւ մէջ գործող՝ դրական եւ ազդային պատկանելի գէմքերը, մնալով միշտ անուղղակի ձեռնարկներ, եւ սահմանափակուած առաւելագոյն դրական տեսակէտներու եւ տուեալներու մէջ:

Բացարձակ չենք ուզեր ըլլալ մեր այս դատաստանին մէջ. որովհետեւ՝ ինչպէս մեր հայ վերածնունդը չունեցաւ միայն մէկ ղեկավար եւ ուղղութիւն, այսպէս նաեւ, աւելի կամ նուազ չափով, դրական սեռի ուսումնասիրութեան զուգըն-

թաց՝ կատարուեցան դիտարկում, իմաստասիրական, ընկերաբանական հանդամանք ունեցող անդրադարձութիւններ, ուր երեւան եկան տարբեր՝ որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կը յայտնուէին նոյն շրջանի հեղինակներու քով: Ասով հանդերձ, կը մնայ որոշ եւ յստակ՝ թէ աւելի նախապատուութիւն մը տրուած է դրական երեւոյթին, քան անոր ընկերացող, եւ շատ անգամ անոր փոփոխելութեան ու դարդացումին հիմ կազմող՝ ընկերաբանական, դիտարկում եւ իմաստասիրական տեսակէտներուն¹:

Այս տեսակէտի պակասին եւ հեղինակներու միակողմանի դիրքին պատճառը թերեւս պէտք է փնտռել անոր մէջ՝ որ «հայ վերածնունդ» խնդիրը այնքան յրատակ չէ տակալին: Արդէն իսկ «վերածնունդ»ը իր միջազգային հանգամանքով, կնճռոտ խնդիր մըն է: Պարզ ու միատեսակ իրականութիւն մը չէ՝ վերածնունդը, այլ՝ ըլլա՛յ պատմականորէն, ըլլա՛յ դադարաւորային գետնի վրայ, բարդ երեւոյթ մըն է:

Եթէ ուզենք թափանցել «վերածնունդ»

Torraca E. I.-ի մօտ): Այս պակասը լրացուց իտալական պատմագրութիւնը, սկսեալ Spaventa-էն («La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea», Roma, 1926) մինչեւ G. Gentile («Studi sul Rinascimento», Firenze, 1936; «Il pensiero italiano del Rinascimento», Firenze, 1940): Ժամանակն է որ մեր պատմագրութեան մէջ ալ գոյութիւն ունեցող այդ պակասը լրացուի:

կոչուած իրականութեան էութեան մէջ, հարկ է որ ձերբադատուինք շատ մը պատմագիրներու այն թիւը հայեցակէտէն, որուն համաձայն՝ վերածնունդը յանկարծօրէն յայտնուած անսպասելի երեւոյթ մըն է, տեսակ մը ծնունդ՝ ոչինչէն, արդիւնք՝ մոլորական դաւադանի մը հարուածին: Մենք, ընդհակառակն, ուրիշ շատերու հետ կը խորհինք՝ թէ պատմութիւնը յաջորդականութիւն է, եւ պատմութեան իմաստը՝ անոր շարունակելիութեան ըմբռնումին մէջն է: Արդարեւ, իմաստասիրութիւնը չի ճանչնար Արիստոտէլ մը՝ առանց Հոմերոսի կամ Թալէսի, ինչպէս դիտութիւնը Այնշթայն մը՝ առանց Եկլիդէսի:

Սակայն, երբ կը մատնանշենք պատմութեան շարունակելիութիւնը, երբեք չենք ուզեր հաստատել՝ թէ վերածնունդը միջին դարու պարզ եւ սովորական մէկ շարունակութիւնն է, այլ՝ թէ վերածնունդի մէջ հասունցած դադարաւորութեան սերմերը բեղունորոշուած են դինքը կանխող անցեալին մէջ:

Կը հետեւի՝ թէ երբ ուզենք դարաշրջանի մը նկարագրելը բնութագրել, ինչպէս նաեւ նոյն այդ ժամանակաշրջանին մէջ գործող անձնաւորութեան մը դրական դիրքերը բացայայտել, հարկ է խուսափել ամէն տեսակ կղզիացումէ, եւ բացառիկ ամէն տեսակ կղզիացումէ, եւ բացառիկ ամէն տեսակ կղզիացումէ: Այս մեր միտքը պատմութեան ղեկաց, ընդունելու համար ամէն ինչ որ ազդեցութիւնն է անցեալին, կամ մտայնութիւնը դարուն:

Համառոտ եւ ընդհանուր դիժերով՝ այս է մեր ըմբռնումը եւ ուղղութիւնը, մինչեւ դանք ներկայացնել մեր ուսումնասիրութեան առարկան:

ԺԼ-ԺԹ դարերու ընթացքին, հայ իրականութեան մէջ տեղի կ'ունենայ դրական, քաղաքական, ընկերային, իմաստասիրական նոր շարժում մը: Ազդային գոյութեան մը իմաստը աւելի պարտադրիչ ձևով կը ներկայանայ: Ընկերաբանական դադարաւորութիւններ, թէեւ նախկին դադարաւորութիւններ, թէեւ ցիրուցան, կը յայտնուին՝ աւելի կամ նուազ յստակութեամբ: Մէկ խօսքով՝

ամբողջ Եւրոպան կը սկսի արձագանգել հայ մշակոյթին մէջ: Տեսակ մը փոխանցականութիւն (osmose) տեղի կ'ունենայ եւրոպական եւ հայ մշակոյթին միջեւ. եւ նման եւրոպական ուրիշ շատ մը ժողովուրդներու, հայ ազգային իրականութիւնն ալ կ'ուզէ պարտադրել իր ազգային ազատականութիւնը՝ դերիշխող մեծ պետութիւններու դիմաց:

Հայ վերածնունդը կը յաջորդէ եւրոպական վերածնունդին²: Հարկ է, սակայն, իսկոյն նշել՝ թէ հայ վերածնունդը, ինչպէս արդէն անդրադարձուցած են շատեր, կը շնչէ 1700ին Եւրոպայի մէջ ծաղկող եւ «լուսաւորութիւն» անունով ծանօթ բաղմակողմանի շարժումին մըթնոյթը:

Դժուարին է, կը խորհինք, իսկոյն բնորոշել հայ վերածնունդի պատմական ղեկքը: Այս ուղղութեամբ՝ մինչեւ այսօր կատարուած նկատողութիւնները, ըլլալով առաջին ներկայացումները «վերածնունդ երեւոյթին», կը մնան աւելի համայնապատկերի մը տեսութեան մէջ, առանց մասնական խորացումի. «Հայկական վերածնունդի խնդրի այս կամ այն կողմի վրայ իրենց ուշադրութիւնը կենտրոնացրել են — կը գրէ Վ. Կ. Չալոյեան — շատ հեղինակներ, բայց պարզեմը, որպէս այդպիսին, հասարակական դիտարկութեան ձեւերը ամբողջութեամբ վերացրած... դեռեւս չեն դարձել յատուկ դիտարկման հետազոտութեան առարկայ: Աւելին. հայկական վերածնունդի մասին խօսելու անհրաժեշտութիւնն ու իրաւացիութիւնն իսկ երբեմն առնուած են կատարանքի տակ: Մինչդեռ հայկական վերածնունդը պատմականորէն այնպիսի նշանակալից երեւոյթ է, որ ոչ միայն չի կարելի անտեսել, այլեւ պէտք է բացայայտել իր ողջ լիակատարութեամբ եւ խորութեամբ, որպէս առաջադիմութեան

1. Նոյն մտայնութեամբ եւ գրեթէ առանց նկատի առնելու իմաստասիրական տեսակէտները, J. Burckhardt գրած է իտալական վերածնունդի մասին՝ իր «La civiltà del Rinascimento in Italia» աշխատութեան մէջ. (ապ. Basilea, 1860)ին, զորքը ունեցած է իտալերէն զանազան թարգմանութիւններ. յիշենք 1952ի E. Garini-ի հեղինակաւոր թարգմանութիւնը, ապ. Firenze, եւ 1967ին լոյս տեսած վերջին տպագրութիւն մը, Avanzini e

2. Այս մասին՝ աւելի մանրամասնօրէն պիտի անդրադառնանք յաջորդաբար, ինչ ինչ հիմնական տեսակէտներ աւելի եւս յստակելու տենչով:

մի շրջան այդ երկրի կուլտուրայի պատմության մէջ»³:

Մեր այս ձեռնարկը, մենագրութեան մը հանդամանքով, պիտի փորձէ աւելի մասնակիօրէն պատկերաւորել, ո՛չ թէ ընդհանուր վերածնունդը, այլ վերածնունդի գլխաւոր դերակատարները՝ առանձին առանձին: Պատրաստական կամ ներածական այս աշխատութեան՝ յետոյ պիտի յաջորդէ համադրութիւնը, ուր աւելի անմիջական եւ դրական կերպով պիտի պարզուի հայ վերածնունդի իսկական դիմադրիչը: Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը մեկնի իմաստասիրական տեսանկիւնէն, որ՝ կը կարծենք, նուազ ուշադրութիւն դրաւած ըլլայ ցարդ:

Ժամանակագրական կարգով պիտի չմօտենանք հայ վերածնունդի իմաստասիրական նիւթերով զբաղող հեղինակներուն, որպէսզի ազատ ըլլանք ժամանակագրական պահանջին ներկայացուցած՝ պատմական հանդիպներու ներկայացումի կաշկանդումէն:

* * *

Տիպարը՝ որ ջանաց ընդգրկել եւրոպական մշակոյթի դրական գլուխ-գործոցներն ու դարուն իմաստասիրական յեղաշրջումը, իր ցայտուն յատկանիշներով եւ արտայայտութեամբ, եղաւ Հ. Արսէն Բագրատունի: Անձ մը, որ օգտուած մտքի եւ գրացումի յստակ կարողութիւններով, յաջողեցաւ իւրացնել ամբողջ եւրոպական բարեփոխող դադափարախօսութիւններն ու դրական շարժումները. եւ նման այն համբաւաւոր գէմքերուն, որոնք ճոխացուցին եւրոպական թէ՛ դրական եւ թէ՛ իմաստասիրական մարդերուն մէջ,

3. Վ. Կ. ՉԱԼՈՅԵԱՆ, Հայկական Ռեֆերանս: Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 8: Համառօտ զբոյսի մը, որուն հանդէպ, սակայն, ունինք ինչ ինչ վերադասումներ:

4. «Արուեստ բանական կամ Տրամաբանութիւն, Փրակիսիկոս Սուաէի՝ փոխեաց ի հայ Հ. Արսէն Վ. Անթիմոսեան Միթիթարեան», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1825, էջ 342: Գրքը ունեցած է երկրորդ տպագրութիւն մը ալ՝ 1857ին: Բագրատունիի այս թարգմանութիւնը յիշա-

ինքն ալ՝ Հ. Արսէն Բագրատունի, եղաւ մէկը անոնցմէ, որոնք իրենց բոլոր հանձարն ու մտքի կորովը ծառայեցուցին իրենց ազգի վերադարձումին:

Հ. Ա. Բագրատունի ծնած է Պոլիս, 1790ին, երբ ամբողջ եւրոպական կը խմորուէր Փրանսական յեղափոխութեան խրնդիրներով ու նախօրէնական շարժումներով: 1801ին Բագրատունի կը մտնէ Սուրբ Ղազարի վանքը, Վենետիկ: Այն օրէն կը սկսի չփուլի եւրոպայի հետ եւ ընտանեակ դասական գլուխ-գործոցներուն: 1810ին կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին: 1825ին կը թարգմանէ՝ դարուն համբաւաւոր մտաւորականներէն մէկուն՝ Խտալացի իմաստասէր Փրանկիսկոս Սուաէի «Արուեստ բանական» կամ «Տրամաբանութիւն» կոչուած գիրքը⁴: Այդ թուականէն ետք՝ Բագրատունի կը կատարէ ուսումնական ու առաքելական հանդամանք ունեցող դանդաղ ճամբորդութիւններ՝ գէպի Փարիզ, Հռոմ, Վիեննա եւ Մոսկուա: 1831ին գինք կը գտնենք Պոլիս, իրրեւ դրաներէց Տիւղեան գերդաստանին. հոն կը մնայ շուրջ 25 տարի, միշտ հետապնդելով իր դրական ծրագիրներն ու նպատակները: Արդարեւ, այդ շրջանին կը պատկանին «Իլիական»ի եւ «Մշակական»ի զմայլելի թարգմանութիւնները, «Զարդացելոց»ի պատրաստութիւնը եւն...: 1856ին կը վերադառնայ Ս. Ղազար, եւ տարի մը ետք՝ կը հրատարակէ իր իմաստասիրական երկը «Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարութիւնոյ» խորագրով: Այնուհետեւ կ'իրագործէ Աստուածաշունչի պատկանելի հրատարակութիւնը, ուրիշ թարգմանութիւններ, եւ 1866ին, Ս. Ղազարի մենաստ-

տակուած է նաեւ Սուաէի ծննդեան երկհարկաւորակին առիթով հրատարակուած հատորին մէջ, ուր կը կարդանք. «e a Brera in Milano trovai la Logica volta in Armeno da Arsenio Antimosiano». տե՛ս «Nel secondo centenario della nascita di Francesco Soave» (Quaderno della «Federazione Docenti Ticinesi», Lugano, 1943, էջ 11):

տանին մէջ, կը կնքէ իր մահկանացուն, ընդուն եւ կոթողային անցեալի ժառանգմը ձգելով ամբողջ հայութեան:

Այն՝ ինչ որ ուղղակի կը հետաքրքրէ մեզ, Հ. Ա. Բագրատունիի այս շատ համառօտ կենսագրութենէն, իմաստասիրական նիւթեր չօշափող իր երկու գործերն են: Առաջինը՝ «Արուեստ բանական», երկրորդը՝ «Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարութիւնոյ»: Ահա երկու թանկագին դոհարներ, որոնք կու գան ճոխացնելու մեր վերածնունդի մշակութային հարստութիւնը, տալով անոր ոչ միայն զանազանութիւն, այլ նաեւ ճշմարիտ վերանայնութիւն, այլ նաեւ ճշմարիտ անհրաժեշտ միջոցները. — Ուղիղ մտածել, եւ մտածուած՝ ճշմարիտին համաձայն ապրել:

Բագրատունիի բերած իմաստասիրական այս նպատար, կարեւոր կէտ մըն է՝ բազմազան դրականութեան համար:

Արդարեւ «հիմանիդմի», «վերածնունդի» եւ ասոնց յաջորդող «լուսաւորութեան» շրջանները՝ միայն դրականութիւն չէին, այլ նաեւ, եւ գուցէ առաւելապէս, ազդու էին իրրեւ իմաստասիրական շարժում: Լոք, Պէրքլէ, Հիւմ, Անդրիոյ մէջ, Տիտրոյ եւ Քոնտիլեաք՝ Պրանսայի մէջ, իրենց իմաստասիրական դրութիւններով տիրապետած էին ժամանակակից իմացական աշխարհին:

Բագրատունին ապրելով ճիշտ ԺԹ. դարուն, տուաւ մեղի ոչ միայն դրական, այլ նաեւ իմաստասիրական ուղղութիւն մը, արձագանդելով նորութիւնը իր ժամանակներուն:

Բագրատունիի իմաստասիրական երկու գիրքերն ալ ազդեցութիւններու եւ իւրացումի արդիւնք են: Ազդեցութիւն եւ իւրացում, ահա՛ ճշմարիտ ծնունդի, եւ մեր բացում, ահա՛ ճշմարիտ ծնունդի, եւ մեր պարագային՝ կատարեալ վերածնունդի մը հիմնական եւ անհրաժեշտ պայմանները:

* * *

Բագրատունիի առաջին իմաստասիրական երկը թարգմանութիւն մըն է: Այս

կէտը նշանակալից է: Բագրատունի կը թարգմանէ Փրանկիսկոս Սուաէի «Արուեստ բանական»ը. գործ մը, որ հին դասական դպրոցական (scolastique) ուղղութենէն չեղելով, կը քալէր նոր իմաստասիրական շարժումին ստեղծած հունին մէջէն, պահելով հանդերձ դպրոցական իմաստասիրութեան հիմնական հայեցակէտերն ու սկզբունքները:

Մեկնելով ներքին տուեալներէն, Բագրատունի, իր յառաջաբանին մէջ, կը ներկայացնէ մեղի Փրանկիսկոս Սուաէի իրրեւ նոյն ժամանակի ակնառու եւ միաժամանակ դիւրահասկնալի իմաստասէր մը: Ծիշտ այս երկու յատկութիւններուն համար, եւ յատկապէս երկրորդը՝ աչքի առջեւ ունենալով, ինչ որ այժմէականութիւն ու թարմութիւն կու տար Սուաէի գործին, Բագրատունի կը թարգմանէ զայն: «Ի բազմադէմ իմաստասիրացն դրոց յառաջիկայիս թարգմանութիւն ածեալ մեր — կը գրէ թարգմանիչը — ըստ հարկեցուցող հրամանի եւ ընտրութեան ուսումնասիրի ուրումն եւ արդարեւ իմաստասիրի Առն վսեմականի... որ զի թէ եւ ընդ մեծամեծ իմաստասէրն ոչ կշռեսցի խոր եւ նուրբ բանիւ եւ անօր ընտրութեամբ, այլ շահիցն մասամբ ոչ ինչ կարի պակաս ի նոցանէ գտանիցի»⁵: Հարկ է սակայն ամբողջացնել, հակիրճ տողերով, Բագրատունիի տուած այս ընդհանուր տեղեկութիւնը:

Սուաէ ծնած է 1743ին, հիւսիսային Իտալիոյ՝ Լուկանոյ քաղաքին մէջ. եղած է վարդապետ, եւ Սոմասքի կոչուած իտալական կրօնաւորական միաբանութեան անդամ: Ունեցած է ընդարձակ գործունէութիւն մը՝ դաստիարակչական, լեզուական, թարգմանչական, դրական, իմաստասիրական եւ ընկերային հանդամանք ունեցող իր գրութիւններով, եւ գրաւած է ուշադրութիւնը ժամանակակիցներուն: Երկար ժամանակ դասախօսած է Փարմայի եւ Միլանի համալսարաններուն մէջ: Լուկանոյի մէջ, Խտալա-

5. Արուեստ բանական, էջ 5:

ցի դրադէտ ու բանաստեղծ Ազեքսանդր Մանձոնին կ'աշակերտի Սոաւէի:

Սոաւէի գործերը, դաստիարակչական մտահոգութեամբ ու խնամքով պատրաստուած, չուտով ժողովրդականութիւն կը դառնան ու կ'ունենան բազմաթիւ տպագրութիւններ:

Իմաստասիրական ասպարէզին մէջ, Սոաւէ աւելի զգայալաւոր ու փորձառու պաշտ ընդթ մը ունի, առանց՝ սակայն որդեգրելու այս երկու գաղափարներն ծայրայեղ եղբայրացութիւնները: Զգայալաւոր իր ձգտումներուն մէջ՝ աւելի մօտ է Բոնտիլեաքի (Condillac)՝ սակայն կը նախընտրէ Լոքի (Locke) փորձառու պաշտութիւնը, եւ որուն գործերէն ալ խնամքով խալելէն թարգմանած է, 1775ին «Ուսումնասիրութիւն մը մարդկային մտքի» (Essay concerning human understanding = Saggio sull'intelletto umano) եւ յաջորդաբար «Առաջնորդ մտքի, ոչմարտութեան փնտտութիւն» (The conduct of the understanding = Guida dell'intelletto nella ricerca della verità):

Սոաւէ իր «Արուեստ բանական»ը կամ «Տրամաբանութիւն»ը (Istituzioni di logica) գրած է 1791ին. 1794ին լոյս տեսած է երկրորդ տպագրութիւնը. 1815ին մաս կազմած է ամբողջական գործերու հրատարակութեան⁶:

Բազրատունի իր թարգմանութիւնը կատարած է 1815-1817ի հրատարակութեան վրայէն. «Ի դանդաղ տպագրաց իտալական ընտրելին հարադատազոյն գտեալ ընտրեցաք զՄիլոլանին, որ ընդ համօրէն այլ մատենա Սոաւէի ի լոյս ել յամի 1815»⁷: Այս թարգմանութեամբ՝ Բազրատունին կ'ուզէ հայ երիտասարդութեան յանձնել օգտակար գիրք մը, նպատակ ունենալով «գնորատի համբակացն օգուտ»⁸: Այս գաղափարականէն առաջնորդուած՝ «զգուշացաք — կը գրէ Բազրատունի — ըստ կարի յամենայն խըրթնատեսակ անսովոր բառից, որ յատուկ իմաստասիրականքն կարծին կամ ուսումնականք»⁹: Հետեւաբար, Բազրատունին

կ'ուզէ ներկայացնել հայ ուսանողին՝ իմաստասիրական վերացական ու չլացուցիչ բառերու անհասկնալի կուտակումներէ զերծ գիրք մը: Բազրատունի կը հասնի իր նպատակին. արդարեւ, երկրորդ տպագրութիւնը՝ որ կը կատարուի առաջինէն 32 տարի ետք, ցոյց կու տայ թէ շատ ընդունելութիւն գտած էր այդ գրքոյկը:

Բազրատունիի այս թարգմանութիւնը, ունի ուրիշ եղականութիւն մը: Թարգմանութիւնը, պահանջուած խիստ հաւատարմութեամբ կատարուած է, ինչպէս հակառակէն կը պահանջուի «յատուածախօս տառն կամ ի հարց եւ վարդապետաց եւ կամ ի քաջ ընտելիս արտաքնոյն օրինակադրաց»¹⁰, այլ ջանացած է թարգմանութեան ընթացքին մեկնաբանել իմաստը բառերուն: Բացի ասէլ, թարգմանութեան կից, շատ անգամ, աւելի կամ նուազ ընդարձակութեամբ, նիւթին պահանջին համաձայն, Բազրատունին կու տայ ազատ ծանօթութիւններ, երբեմն նոյնիսկ յայտնելով կարծիքներ, տարբեր Սոաւէէն, ինչպէս պիտի տեսնենք աւելի ուշ:

* * *

Բազրատունիի երկրորդ իմաստասիրական գործն է, «Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարւոք կեցելոյ»: Այս գործը Բազրատունիի հասուն տարիքի վերջին պտուղը կարելի է նկատել, միշտ իմաստասիրական տեսակէտով: Համառօտ գրքոյկ մը, որ թէեւ ըստ երեւոյթին՝ ինքնադրութիւն մը կը թուի ըլլալ, պէտք է, սակայն, նշել՝ թէ Բազրատունի, ատոր պատրաստութեան ընթացքին, օգտուած է նոյն նիւթերը չօչափող ուրիշ հեղինակներու գործերէն ալ, այնքան որ՝ հատուրին խորագրին կից արձանագրած է հա-

6. Տպուած Միլանի մէջ, 19ը հատորներով 1815-1817 թուականներուն:

7. Արուեստ բանական, էջ 5-6:

8. Անդ, էջ 5:

9. Անդ, էջ 6:

10. Անդ, էջ 6:

մեւտօրէն «խմբագրեաց», փոխանակ «գրեաց»¹¹:

Այս գրքոյկը խմբագրութիւն մը ըլլալով հանդերձ, իր տեսակին մէջ՝ կը ներկայացնէ որոշ կարեւորութիւն մը: Հոս Բազրատունին կ'իմաստասիրէ՝ բառին ամբողջական իմաստով. կը զրադի գոյութեան կերպը հիմնական հարցերով. Մտածել եւ Ապրիլ (Heidegger պիտի ըսէր Denken und Sein): Մտածելը՝ իր ճանաչողական բարդ խնդիրներով, եւ Ապրիլը՝ իր պատասխանատու յատկութիւններով, կը զրադեցնեն Բազրատունիի միտքը, ամբողջ հատորի ընթացքին: Մէկ խօսքով՝ մտածելու եւ ապրելու միջեւ գոյացող փոխադարձ կախումնաւորութիւններն ու ստեղծած պարտականութիւններն են, որ Բազրատունին կը ջանայ պարզ ու զիւրաւարտելի կերպով բացատրել:

Ներածականի մը հանդամանք ունեցող համառօտ այս տողերէն ետք, ահա

մեր ուսումնասիրութեան անմիջական երկու հանդրունները.

ա) Ի՞նչ ազդեցութիւններ կրած է Բազրատունին՝ իմաստասիրական աշխարհէն, հին շրջանէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը:

բ) Ո՞րքան եւ ի՞նչ աստիճանի՝ արտայայտուած գաղափարախօսութիւնները իւրացուած, անձնականացած են Բազրատունիին:

Երկու տաճարներ, որոնց քննութեան ընթացքին՝ պիտի յատկուի Բազրատունիի իմաստասիրական ուղիին պատմութիւնը: Լիով դիտակից ենք՝ թէ դժուար է իսկապէս ազդեցութիւններու իմաստասիրութեան մը պատմութիւնը կատարել: Սակայն ժամանակները կը պահանջեն որ այդ աշխատանքը կատարուի¹²:

(Շար. 1)

Հ. ՌԱՓԱՅԷԼ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

11. Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարւոք կեցելոյ. խմբագրեաց Հ. Ա. Կ. Բ. ի Միլիթանց. Ս. Ղազար, 1857, էջ 141:

12. Այս տեսակէտով՝ մեծապէս գնահատելի է, Հայաստանի մէջ, վերջին տարիներու կատարուած աշխատանքը: 1956ին, Հենրի Գալիլէան, «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւն» խորագրով արժէքաւոր աշխատանք մը հրատարակեց, եւ յաջորդաբար 1957ին եւ 1959ին լոյս ընծայեց երկրորդ եւ երրորդ հատորները նոյն աշխատասիրութեան. 1965ին ալ չորրորդ հատորը: Ընդհանուր տարին, էդ. Յարութիւնեան, աւելի ամփոփ աշխատասիրութիւն մը ներկայացուց «Հայ փիլիսոփայական միտքը XIX դարի առաջին կեսին» խորագրով:

գրով, որ նմանապէս հետաքրքրական եւ շահաւոր մըն է: Նշեցինք աւելի պատմական հանգամանք ունեցող գիրքեր: Առանձին յօդուածներով ու ինքնադրութիւններով՝ դանդաղ շրջանի թերթերու եւ պարբերականութիւններու մէջ, ուրիշ գրութիւններու կարգին, իմաստասիրական նիւթեր չօչափող յօդուածներ ալ լոյս տեսան. բոլորն ալ գնահատելի աշխատանքներ. ոմանց մասին անդրադառնալու տոյթը պիտի ունենանք: Կը խորհինք թէ անհրաժեշտ են այդպիսի գրութիւններու շուրջ ստեղծող անդրադառնալ, որպէսզի փոխադարձ դիտական փորձառութիւններու օգնութեամբ՝ ամբողջովին լուսարանուի մեր վերածնունդի պատմութիւնը: